

تأثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی* (OIC)

کاظم یآوری

عضو هیئت علمی گروه اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس Kyavari@gmail.com

مهديه رضاقلی زاده

دانشجوی دکتری اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس Mahdieh_rezagholizadeh@yahoo.com

مجید آفایی

دانشجوی دکتری اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس Majid_ghaei3@yahoo.com

سید محمدحسن مصطفوی

عضو هیئت علمی پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس Mmostafavi@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۵/۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۱/۱۶

چکیده

با توجه به این که صنعت توریسم به عنوان یکی از مهم‌ترین و پردرآمدترین صنایع جهان در آغاز هزاره سوم بوده و می‌تواند نقش قابل توجهی را در تأمین درآمدهای ارزی و رشد و توسعه اقتصادی کشورها - از جمله کشورهای اسلامی - ایفا کند، در این مطالعه بر آن شدیم تا به بررسی رابطه میان صنعت توریسم و رشد اقتصادی در کشورهای عضو کنفرانس اسلامی (OIC) بپردازیم. لذا به منظور پاسخ دادن به این پرسش که "آیا بخش توریسم منجر به رشد اقتصادی کشورهای اسلامی خواهد شد و آیا می‌تواند به عنوان یک عامل مؤثر بر توسعه اقتصادی آن‌ها باشد یا خیر؟" مدل‌سازی داده‌ها و اطلاعات آماری در این تحقیق بر پایه مدل‌های پانل پویا (DPD) و پانل ایستا (SPD) قرار گرفته و رابطه میان توریسم و رشد اقتصادی در کشورهای اسلامی طی دوره زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۷ با استفاده از تخمین زندهای، گشتاورهای تعمیم یافته (GMM)، اثرات ثابت و اثرات تصادفی برآورد شده است. نتایج تجربی حاصل از این تحقیق رابطه مثبت میان مخارج توریسم و رشد اقتصادی (افزایش GDP سرانه) در این کشورها را تأیید می‌کند.

طبقه‌بندی JEL: C33, O40, L83

کلید واژه: کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی (OIC)، توریسم، رشد اقتصادی، روش گشتاورهای تعمیم یافته (GMM)

1- Organization of the Islamic Conference .

۲- از بین ۵۷ کشور عضو سازمان کنفرانس اسلامی ۲۷ کشور کامرون، مصر، گویان، اندونزی، ساحل عاج، اردن، لبنان، مالزی، مغرب، پاکستان، سورینام، سوریه، ترکیه و تونس، الجزایر، بحرین، برونئی، گابن، جمهوری اسلامی ایران، عراق، کویت، لیبی، نیجریه، عمان، قطر، عربستان سعودی و امارات که بر اساس طبقه بندی بانک جهانی جزء کشورهای در حال توسعه اسلامی هستند به عنوان نمونه انتخاب شده اند.

3- Dynamic Panel Data.

4- Static Panel Data.

5- Generalized Method of Moments.

6- Fixed Effects.

7- Random Effects.

۱- مقدمه

جهان دارای اقتصادهایی بسیار متفاوت و ناهمگون است. با این وجود، رشد و توسعه اقتصادی از جمله اهدافی است که هر اقتصادی دنبال می‌کند که دلیل این مساله نیز وجود منافع و مزایای فراوانی است که در روند رشد تحقق می‌یابد. اما دستیابی به رشد اقتصادی بالا و پایدار نیازمند پاسخ به این سؤال است که، چه عواملی نرخ رشد اقتصادی را تأمین می‌کند؟ و یا نرخ رشد اقتصادی چگونه و از طریق چه عوامل و سیاست‌هایی تحت تأثیر قرار می‌گیرد؟ در میان عوامل مختلف مؤثر بر رشد و توسعه اقتصادی کشورهای، صنعت توریسم و گردشگری یکی از عواملی است که گسترش آن موفقیت‌های قابل ملاحظه‌ای را برای برخی کشورها به دنبال داشته است.

صنعت گردشگری (توریسم) با درآمد سالانه نزدیک به ۱۰۰۰ هزار میلیارد دلار در جهان، یکی از مهم‌ترین پدیده‌های قرن حاضر است که علاوه بر فقرزدایی، عدالت گستری و اشتغال‌زایی، درآمد بالایی را ایجاد کرده و برای فقرا نیز ایجاد شغل می‌کند (Nikolas, Dritsakis, 2004). این صنعت که پس از صنایع نفت و خودروسازی، سومین صنعت مهم جهان محسوب می‌شود، علاوه بر جهات اقتصادی، عامل مهمی در پیشبرد اهداف اجتماعی و فرهنگی محسوب می‌شود و بی‌تردید مهم‌ترین اثرات ناشی از آن، همانا نزدیکی جوامع بشری از طریق تبادلات فرهنگی است. در این میان کشورهای دارای جاذبه‌های گردشگری به لحاظ جلوه‌های طبیعی، فرهنگ و تمدن کهن و آثار باستانی و مذهبی، استعداد و توانمندی‌های به‌سزایی در جذب جهانگردان دارند که با سرمایه‌گذاری مناسب در بخش‌های مختلف این صنعت و حفظ جایگاه خود در جهان می‌توانند سالانه میلیاردها دلار از این صنعت بهره‌برداری کنند.

بر اساس آمار منتشره سازمان جهانی گردشگری^۱ (WTO) تعداد گردشگران در سطح جهان از سال ۱۹۵۰ تاکنون ۳۶ برابر شده است، به طوری که از ۲۵ میلیون نفر در سال ۱۹۵۰ به بیش از ۹۰۰ میلیون نفر در سال ۲۰۰۷ رسیده و در سال ۲۰۱۰ نیز به حدود ۱۰۱۸ میلیون نفر افزایش خواهد یافت. در سال ۲۰۰۷، ۴۵۸ میلیون نفر برای استراحت و تفریح، ۱۳۸ میلیون نفر برای امور تجاری و اداری و ۲۴۰ میلیون نفر برای زیارت، دیدار اقوام و معالجات پزشکی به سفر رفته‌اند.

آمارهای سازمان جهانی گردشگری هم‌چنین نشان می‌دهد که سفر و جهانگردی ۶/۱۲ درصد از کل صادرات کشورهای جهان (برابر با ۱/۹۹۶ میلیارد دلار) را در سال

1- World Tourism Organization.

۲۰۰۷ به خود اختصاص داده و پیش بینی می‌شود که این رقم در سال ۲۰۱۰ به ۲/۲۰۹۸ میلیارد دلار یا ۸/۱۲ درصد از کل صادرات افزایش یابد. (WTO, 2007)

در این میان، ۵۷ کشور اسلامی پراکنده در سرتاسر دنیا نیز از لحاظ موقعیت طبیعی و جغرافیایی دارای چشم اندازهای زیبا و خارق العاده هستند. از جنگل‌های حاره بارانی در کشورهای نظیر مالزی، اندونزی و سنگاپور گرفته تا مناطق بیابانی مصر و سودان در کشورهای اسلامی وجود دارند و این کشورهای پتانسیل جذب توریسم بالایی دارند. اما طبق آمار سازمان جهانی گردشگری، از ۹۰۷ میلیون گردشگر و ۸۵۶ میلیارد دلار درآمد گردشگری جهانی در سال ۲۰۰۷، تنها حدود ۹۰ میلیون نفر به جهان اسلام اختصاص دارد که این مقدار در مقایسه با پتانسیل‌های این کشورها بسیار ناچیز است.

جدول ۱- وضعیت توریسم در مناطق مختلف جهان (میلیون نفر)

۲۰۰۷	۲۰۰۶	۲۰۰۵	۲۰۰۴	۲۰۰۳	۲۰۰۲	۲۰۰۱	۲۰۰۰	
۹۴۵/۳	۸۷۶	۸۰۸	۷۶۶	۶۹۷	۷۰۹	۶۸۸	۶۸۹	جهان
۴۶۴	۴۵۶/۴	۴۴۳/۹	۴۲۵/۶	۴۰۸/۶	۴۰۷/۴	۳۹۵/۸	۳۹۶/۲	اروپا
۱۶۴/۳	۱۵۹	۱۵۶/۲	۱۴۵/۴	۱۱۴/۲	۱۲۶/۱	۱۱۶/۶	۱۱/۴	آسیا
۱۴۱/۴	۱۳۷/۸	۱۳۳/۱	۱۲۵/۸	۱۱۳/۱	۱۱۶/۷	۱۲۲/۲	۱۲۸/۲	آمریکا
۸۲	۷۹/۳	۷۴/۲	۶۷/۹	۶۳/۶	۶۰/۳	۵۹/۸	۵۶/۴	آفریقا
۹۳/۶	۸۹/۲	۸۵/۵	۹۲/۴	۸۰	۸۰/۹	۷۲	۶۷	کشورهای اسلامی

منبع: سازمان جهانی گردشگری، ۲۰۰۸

مطابق پیش بینی‌های سازمان جهانی گردشگری (WTO) اگرچه امروزه گردشگری در رتبه‌ی سوم صنایع جهان قرار دارد، اما تا سال ۲۰۲۰ میلادی، این صنعت رتبه‌ی نخست را به خود اختصاص داده و از این رهگذر سالانه میلیاردها دلار عاید کشورهای پیشرو در زمینه توریسم خواهد شد. طبق همین پیش بینی، کشورهای واقع در آفریقا، خاورمیانه و جنوب آسیا که بیش‌تر کشورهای اسلامی در این مناطق قرار دارند، هم‌چنان سهم اندکی از درآمدهای این صنعت را به خود اختصاص خواهند داد. این درحالی است که عمده کشورهای اسلامی نظیر مصر، ترکیه، ایران، لبنان، مالزی، تونس، اندونزی و مراکش در ردیف سرزمین‌های پرجاذبه بوده و جاذبه‌های مورد توجه گردشگران را دارا می‌باشند.

با توجه به این که بیش تر کشورهای اسلامی، از جمله کشورهای در حال توسعه و یا کم تر توسعه یافته بوده و با معضلاتی هم چون سطح پایین درآمد سرانه و نرخ های نازل رشد اقتصادی روبرو می باشند، لذا این کشورها برای رهایی از چنین مشکلاتی نیازمند رشد اقتصادی سریع و مستمر هستند. اما برای تحقق رشد اقتصادی در جوامع مختلف و از جمله کشورهای اسلامی، محدودیت های متفاوتی مطرح بوده است که با توجه به این محدودیت ها، راه حل های متنوعی ارائه و به اجرا گذاشته شده است. یکی از راه هایی که موفقیت های قابل ملاحظه ای را برای برخی کشورها به همراه داشته، اتکا به صنعت توریسم و گسترش آن می باشد. لذا از آن جایی که این صنعت به عنوان یکی از پردرآمدترین صنایع جهان می تواند نقش قابل توجهی را در رشد اقتصادی کشورها از جمله کشورهای اسلامی ایفا کند و میان مردم این کشورها که پیروان یک دین بوده و سنخیت زیادی با هم دارند ضمن حفظ منافع ملی آن ها، وحدت مجدد به وجود آورد، در این مطالعه بر آن شدیم تا به بررسی رابطه میان صنعت توریسم و رشد اقتصادی در کشورهای اسلامی بپردازیم. به منظور تعیین این رابطه، با استفاده از نظریات اقتصادی و با تکیه بر مدل های پانل پویا و به کارگیری تخمین زنها اثرات ثابت، تصادفی و گشتاورهای تعمیم یافته (GMM) رابطه میان توریسم و رشد اقتصادی در کشورهای اسلامی را طی دوره زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۷ مورد آزمون و بررسی قرار خواهیم داد. به همین منظور ابتدا به بررسی وضعیت توریسم در کشورهای عضو کنفرانس اسلامی پرداخته می شود و در ادامه با توجه به مبانی نظری موجود و مطالعات انجام شده قبلی در زمینه توریسم و رشد اقتصادی، مدل تجربی مناسب ارائه شده و در پایان به برآورد و تجزیه و تحلیل نتایج تجربی مدل پرداخته می شود. آمار و اطلاعات مورد نیاز جهت این مطالعه از داده های سازمان جهانی گردشگری (WTO) و هم چنین (WDI (2007) به دست آمده اند.

۲- توریسم در کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی

۵۷ کشور عضو سازمان کنفرانس اسلامی، بخش های وسیعی را در قاره های چهارگانه به جز استرالیا به خود اختصاص داده اند. این کشورها یک ششم مساحت کره ی زمین و یک پنجم سکنه آن را تشکیل داده اند و اعضای آن نیز بخش مهمی از

1- World Tourism Organization.

2- World Bank Development Indicators.

کشورهای در حال توسعه را شکل می‌دهند. اما این کشورها از نظر اقتصادی یک مجموعه‌ی متجانس اقتصادی را تشکیل نمی‌دهند تا بر اساس آن بتوان به آسانی یک تحلیل جامعی در مورد تمامی این کشورها به عمل آورد و ارائه یک تحلیل کامل و جامع برای این مجموعه - به طور کل - بسیار مشکل است. مجموعه کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی از نظر اقتصادی به دو مجموعه‌ی فرعی تقسیم می‌شوند (WDI, 2007):

الف) ۳۰ کشور کم‌تر توسعه یافته شامل:

افغانستان، بنگلادش، بنین، بورکینافاسو، چاد، جزایر، کمر، جیبوتی، گامبیا، گینه، گینه بیسائو، مالدیو، مالی، موریتانی، موزامبیک، نیجر، سنگال، سیرالئون، سومالی، سودان، توگو، اوگاندا، یمن و ۷ کشور موجود در منطقه آسیای میانه شامل: آلبانی، آذربایجان، قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان، ترکمنستان و ازبکستان

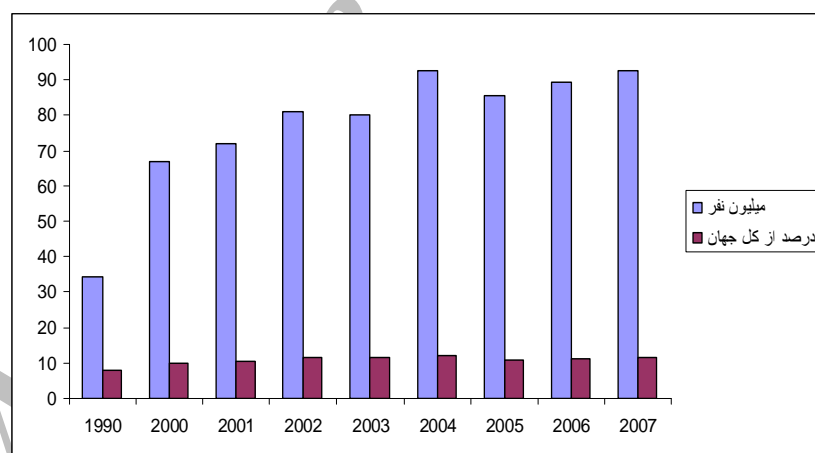
ب) ۲۷ کشور در حال توسعه شامل:

کامرون، مصر، گویان، اندونزی، ساحل عاج، اردن، لبنان، مالزی، مغرب، پاکستان، سورینام، سوریه، ترکیه و تونس، الجزایر، بحرین، بروئی، گابن، جمهوری اسلامی ایران، عراق، کویت، لیبی، نیجریه، عمان، قطر، عربستان سعودی و امارات.

این کشورها دارای نقاط قوت فراوانی جهت جذب گردشگران خارجی و به‌ویژه مسافران مذهبی می‌باشند. مهم‌ترین نقطه اشتراک ملت‌های اسلامی وجود سنخیت فرهنگی میان مردم می‌باشد، آن‌ها زبان فرهنگی مشترکی دارند و بر اساس اعتقاداتشان می‌توانند با یکدیگر ارتباط برقرار کنند و همگی زیر چتر اسلام هستند. از طرف دیگر برخی از این کشورها با بهره‌گیری از اقتصاد نفت و از نظر دارا بودن برخی تاسیسات زیربنایی، دیگر در آن فقر قدیمی نیستند و امکانات اقامتی، حمل و نقل، دسترسی به مواد مصرفی و غذای کافی در این کشورها وجود دارد. علاوه بر آن قلمرو جغرافیایی که در آن قرار گرفته‌اند، سبب شده است تا به طور متنوعی به بیابان‌های خشک، کویرها، مناطق کوهستانی، سواحل، آبشارها، آب‌های معدنی، منابع گوناگون اکوتوریستی، شکار و جزایر دسترسی داشته باشند.

از سوی دیگر کشورهای اسلامی در حوزه تمدن قدیم قرار دارند و این پتانسیل بالا در زمینه تجربه دوره‌های مختلف تاریخی، آن‌ها را تبدیل به کشورهای جذابی کرده است. گفته می‌شود ۷۰ درصد مسایل مربوط به تاریخ و تمدن کره‌ی زمین در محدوده کشورهای اسلامی به وقوع پیوسته است. اهرام مصر سالیان متمادی است که گردشگران

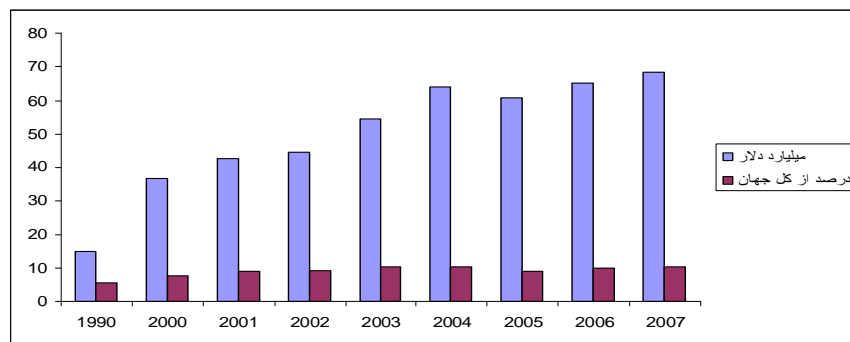
بسیاری را به خود جلب کرده است. ایران نیز به لحاظ دارا بودن ابنیه و آثار تاریخی نظیر تخت جمشید، چغازنبیل، تخت سلیمان و شهر سوخته و ... جزء ۹ کشور اول جهان محسوب می‌شود. ایران هم‌چنین به دلیل برخورداری از تنوع حیات وحش و طبیعت زیبای خود، در ردیف کشورهای مطرح جهان قرار دارد. مناطق جنگل‌های هیرکانی و خط الرأس‌های کوهستانی و پیست‌های اسکی هر یک می‌تواند به عنوان یکی از جاذبه‌های توریستی ایران برای گردشگران مسلمان به حساب آید. هانس برگر^۱ نویسنده آلمانی در مقدمه کتاب خود پیرامون سفرش به ایران در سال ۱۹۹۱ می‌نویسد: "نه تنها مردم ایران، بلکه دیدنی‌های این سرزمین، شگفتی آفرین است. مناظر متنوع، از مناطق کویری ایران مرکزی و کوهپایه‌های جنگلی مجاور دریای خزر در شمال تا شهرهای حاشیه خلیج فارس در جنوب ایران، در نهایت گونه‌گونی هستند و این تنوع را در میان فرهنگ‌ها، مردمان و اقوام ایرانی نیز می‌توان به خوبی مشاهده کرد." به منظور آشنایی با وضعیت توریسم در کشورهای مورد مطالعه (OIC)، بر اساس آمارهایی که از سازمان جهانی گردشگری (WTO) به دست آمده، نمودارهای زیر مورد توجه می‌باشند:

منبع: سازمان جهانی گردشگری (WTO)

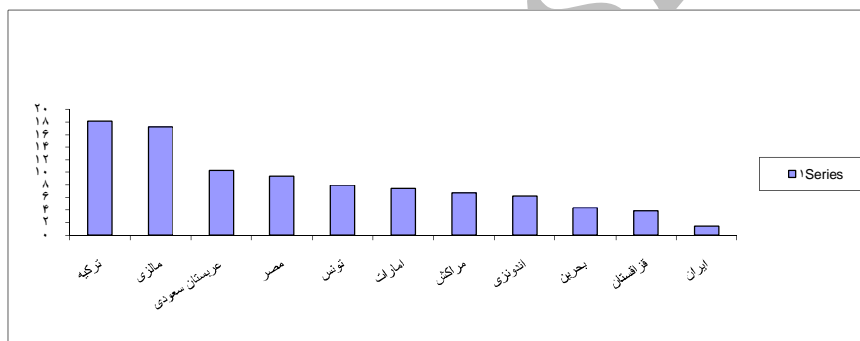
نمودار ۱- وضعیت توریسم در کشورهای OIC

1- Hans Berger, 2005.

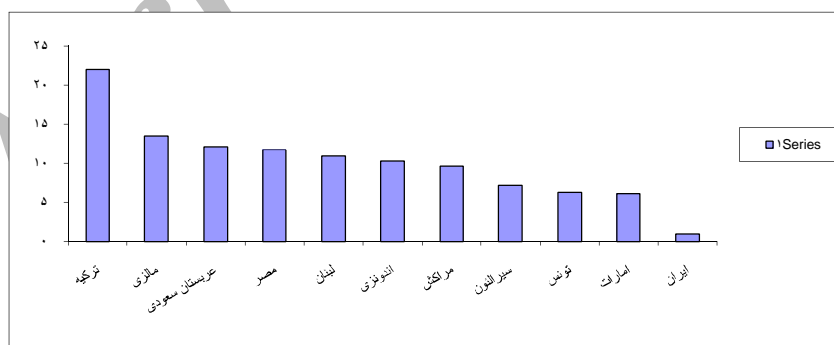
منبع: سازمان جهانی گردشگری (WTO)

نمودار ۲- درآمد حاصل از صنعت توریسم در کشورهای OIC

منبع: سازمان جهانی گردشگری (WTO)

نمودار ۳- وضعیت توریسم در ۱۰ کشور عمده مقصد توریست OIC و ایران در سال ۲۰۰۷ (میلیون نفر)

منبع: سازمان جهانی گردشگری (WTO)

نمودار ۴- درآمد حاصل از توریسم در ۱۰ کشور OIC و ایران در سال ۲۰۰۷ (میلیارد دلار)

طبق آمار سازمان جهانی گردشگری در سال ۲۰۰۷ حدود ۹۴۵ میلیون گردشگر وجود داشته که از این آمار، ۴۶۴ میلیون مربوط به اروپا، ۱۶۴ میلیون نفر آسیا، ۱۴۱ میلیون نفر آمریکا، ۸۲ میلیون نفر آفریقا و ۹۳ میلیون نفر آن مربوط به کشورهای اسلامی می‌باشد.

همان گونه که در نمودارها مشاهده می‌شود، متأسفانه علیرغم جاذبه‌های فراوان کشورهای اسلامی، این کشورها سهم کمی از درآمد گردشگری در جهان دارند. براساس پیش بینی‌های سازمان جهانی گردشگری (WTO) تا سال ۲۰۲۰ میلادی، کشورهای واقع در آفریقا، خاورمیانه و جنوب آسیا که بیش تر کشورهای اسلامی در این مناطق قرار دارند، هم‌چنان سهم اندکی از درآمدهای این صنعت را به خود اختصاص خواهند داد. این درحالی است که عمده کشورهای اسلامی نظیر مصر، ترکیه، ایران، لبنان، مالزی، تونس، اندونزی و مراکش در ردیف سرزمین‌های پرجاذبه هستند و جاذبه‌های مورد توجه گردشگران را دارند. لازم به ذکر است که از میان کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، ۱۰ کشور ترکیه، مالزی، عربستان سعودی، مصر، تونس، امارات، مراکش، اندونزی، بحرین و قزاقستان به عنوان مقاصد عمده توریست بوده که در این میان نیز ترکیه سهم خوبی از این رقم را دارا می‌باشد.

۳- مطالعات انجام شده

تعیین رابطه بین توریسم و رشد اقتصادی کشورها از جمله موضوعاتی است که به‌خصوص در سال‌های اخیر بسیار مورد توجه پژوهشگران کشورهای مختلف قرار گرفته است. در ذیل به مواردی از این مطالعات که در چند سال اخیر انجام شده اشاره می‌شود:

بالاگوئر و کانتاولا^۱ (۲۰۰۲) در مطالعه‌ای به آزمون نقش گردشگری در رشد بلندمدت اقتصادی اسپانیا با آزمون علیت و هم‌جمع‌ی پرداخته‌اند. ایشان به منظور بررسی رابطه بین توریسم و رشد اقتصادی، مدلی که شامل GDP واقعی، میزان جذب توریسم و نرخ مبادله واقعی است را مورد برآورد قرار داده‌اند و جهت انجام این مطالعه از داده‌های فصلی ۱۹۹۷-۱۹۷۵ استفاده نموده‌اند. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که رشد اقتصادی در اسپانیا، حداقل در سه دهه‌ی اخیر به طور محسوس و مشهود، به توسعه پایدار گردشگری بین‌المللی منجر شده است.

1- Balaguer & Cantavella, (2002).

اجنیو - مارتین و همکاران^۱ (۲۰۰۴) به بررسی رابطه بین توریسم و رشد اقتصادی در ۲۱ کشور آمریکای لاتین طی سال‌های ۱۹۸۵-۱۹۹۸ با استفاده از روش داده‌های تابلویی^۲ و تخمین زنده آرلانو- بوند^۳ پرداخته‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که در کشورهای با درآمد سرانه پایین (۳ کشور) و نیز در کشورهای با درآمد سرانه متوسط (۱۱ کشور)، رشد توریسم بر رشد اقتصادی کشور مؤثر بوده و تأثیر مثبتی بر آن دارد. اما در کشورهای با درآمد بالا (۷ کشور) این رابطه عکس شده و رشد توریسم اثرات منفی بر رشد اقتصادی می‌گذارد.

اوه^۴ (۲۰۰۵) بحث می‌کند که در مطالعه بالاگوئر و کانتاولا، تأیید این فرضیه که گردشگری در اسپانیا به رشد اقتصادی آن منجر می‌شود، ممکن است به این واقعیت مربوط باشد که این کشور یکی از برترین کشورها در کسب درآمد از گردشگری بین‌المللی است. تحلیل همجمعی در مطالعه وی، مشخص می‌کند که رابطه‌ی بلندمدتی بین درآمدهای گردشگری و رشد اقتصادی در کشور کره‌ی جنوبی طی دوره‌ی ۱۹۷۵ تا ۲۰۰۱ وجود ندارد. نتایج وی نشان می‌دهد که تنها یک رابطه از سوی رشد اقتصادی به سوی رشد گردشگری وجود دارد. از این رو در کشور کره‌ی جنوبی، بیش‌تر رشد اقتصادی به گسترش گردشگری منجر می‌شود تا این که توسعه‌ی گردشگری به رشد اقتصادی کمک کند.

اوه هم‌چنین اشاره می‌کند که جهت‌علیت بین گسترش گردشگری و رشد اقتصادی ممکن است توسط عوامل متفاوتی تعیین شود. به اعتقاد وی، اندازه اقتصاد ملی و درجه‌ی باز بودن اقتصاد^۵ سبب تفاوت‌هایی بین تایوان و کره‌ی جنوبی شده است. علاوه بر این ممکن است درجه‌ی وابستگی به گردشگری، دوره زندگی مقصد گردشگری^۶ و سطح توسعه‌ی اقتصادی، از دیگر عوامل تعیین‌کننده‌ی جهت‌علیت بین این دو متغیر باشد.

بریدا و همکاران^۷ (۲۰۰۸)، در مقاله‌ای تأثیر توریسم بر رشد اقتصادی بلندمدت در مکزیک را مورد بررسی قرار داده‌اند. در این مقاله رابطه بین مخارج توریسم، نرخ مبادله‌ی واقعی و رشد اقتصادی (که با GDP واقعی معرفی می‌شود)، با استفاده از

1- Eugenio- Martin, et al, (2004).

2- Panel Data Approach.

3- Arellano- Bond Estimator.

4- Oh. Chi-Ok, (2005).

5- Openness .

6- Tourism Destination Life Cycle.

7- Brida. Juan Gabriel, et al, (2008).

داده‌های فصلی و آزمون هم‌انباشتی جوهانسون - جوسیلیوس برآورد شده است. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهند که شوک به‌وجود آمده در مخارج توریسم در ابتدا منجر به افت کوتاهی در رشد اقتصادی می‌شود اما در بلندمدت تأثیر مثبتی بر رشد اقتصاد مکزیک خواهد گذاشت.

چیانگ لی و چانگ پینگ^۱ (۲۰۰۸)، در مطالعه‌ای رابطه‌ی علی بین توریسم و رشد اقتصادی را برای کشورهای OECD و non-OECD (شامل کشورهای مختلف آسیایی، آمریکای لاتین و آفریقا) مورد بررسی قرار داده‌اند. نتایج مطالعات ایشان و آزمون علیت نشان می‌دهد که در بلندمدت، توسعه‌ی توریسم یک رابطه‌ی یک سویه با رشد اقتصادی در کشورهای OECD دارد، اما این رابطه در کشورهای non-OECD یک رابطه‌ی دو سویه می‌باشد. هم‌چنین نتایج بیان می‌کند که رشد توریسم در کشورهای non-OECD نسبت به کشورهای OECD تأثیر بیشتری بر GDP دارد.

وان چن و بو نانگ^۲ (۲۰۰۸)، در مطالعه‌ای به بررسی رابطه‌ی توریسم و رشد اقتصادی با استفاده از داده‌های سالانه ۲۰۰۵-۱۹۹۵ در ۸۸ کشور مختلف پرداخته‌اند. آن‌ها از یک مدل غیر خطی برای نشان دادن رابطه بین رشد توریسم و رشد اقتصادی استفاده کرده و به تحلیل این موضوع پرداخته‌اند. نتایج برآورد انجام شده نشان می‌دهد که یک رابطه‌ی مثبت و معنی دار بین رشد توریسم و رشد اقتصادی در این کشورها وجود دارد.

۴- چارچوب نظری و مدل تجربی رشد اقتصادی و مخارج توریسم

نخستین دلیل توسعه‌ی صنعت گردشگری در بیش‌تر کشورها، بهره‌برداری از منافع اقتصادی آن است، اگرچه دلایل دیگری نیز در این مورد ارائه می‌شود. (رنجریان و زاهدی، ۱۳۷۹). به نظر او (۲۰۰۵) صنعت گردشگری می‌تواند تأثیر مهمی بر افزایش اشتغال، درآمدهای مرتبط با مکان‌های اقامتی و نیز درآمدهای دولتی کشورها داشته باشد. از این رو، گردشگری به دو صورت مستقیم و غیرمستقیم بر رشد اقتصادی تأثیر می‌گذارد (طیپی و همکاران، ۱۳۸۷):

1- Chiang Lee, Chien and Chang, Chun Ping, (2008).

2- Wan-Chen Po and Bwo-Nung Huang, (2008).

الف) اثر مستقیم

هرچه تعداد ورود گردشگر بین‌المللی به یک کشور افزایش یابد، درآمد حاصل از آن نیز افزایش می‌یابد. از آن جایی که گردشگری یکی از صنایع خدماتی است، درآمد حاصل از این صنعت بخشی از تولید ناخالص داخلی کشور میزبان محسوب شده و مستقیماً بر رشد اقتصادی آن کشور تأثیر می‌گذارد. از این رو، صنعت گردشگری می‌تواند راهکاری مناسب برای کسب درآمدهای ارزی سرشار برای کشورها و در نتیجه رشد اقتصادی بالاتر باشد. به عنوان نمونه در سال ۱۹۹۸ گردشگری بین‌المللی حدود ۸ درصد از کل درآمدهای جهان و ۳۷ درصد از صادرات بخش خدمات را به خود اختصاص داده است. (Rahbari, 2005) هم‌چنین بر اساس پیش‌بینی‌های رسمی سازمان جهانی گردشگری، درآمد حاصل از گردشگری در سطح جهان تا سال ۲۰۲۰، به ارزش تقریبی ۲ تریلیون دلار در هر سال خواهد رسید.

ب) اثر غیر مستقیم

گردشگری به صورت غیرمستقیم نیز بر رشد تأثیر می‌گذارد، چرا که اثر پویایی را در کل اقتصاد به شکل اثرات سرریز^۱ و یا دیگر آثار خارجی^۲ نشان می‌دهد. (Marin, 1992) به این صورت که اگر گردشگری به دلیل تعامل زیاد با دیگر فعالیت‌های اقتصادی، دچار رونق شود، سایر فعالیت‌های اقتصادی که به آن کالا یا خدمت ارائه می‌دهند و یا محصول آن را مصرف می‌کنند، همراه با آن حرکت خواهند کرد.

بنابراین طبق مباحث فوق، گردشگری و مخارج توریسم می‌تواند به عنوان موتور برای رشد اقتصادی عمل نماید که سایر فعالیت‌ها را نیز به دنبال خود رو به جلو براند. لذا با توجه به اهمیت موضوع، در این قسمت از تحقیق به مدل‌سازی تأثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو کنفرانس اسلامی از طریق بسط یک مدل ساده رشد می‌پردازیم.

اکثر مدل‌های رشد که در مطالعات مربوط به کشورهای در حال توسعه به کار می‌روند، در چارچوب الگوی رشد سولو^۳ (۱۹۵۶) قرار می‌گیرند. الگوی مزبور از یک تابع

1- Spillovers.

2- Externalities.

3- solow R.M, "A Contribution to Theory of Economic Growth", the Quarterly Journal of Economics, 1956, PP.65-94.

تولید آغاز می‌شود که به وسیله آن سطح محصول کل (تولید کل) به عوامل تولید مرتبط می‌گردد. این تابع را می‌توان به صورت:

$$y = Af(K, L, Z) \quad (1)$$

نشان داد، که در آن y سطح محصول کل تولید شده (محصول بالقوه)، K ذخیره سرمایه‌ی فیزیکی، L نیروی کار، Z بردار عوامل مؤثر بر رشد و متغیر A عامل بهره‌وری را اندازه‌گیری می‌کند.

با توجه به مطالعات انجام شده قبلی و متون اقتصادی و با استفاده از مدل رشد اقتصادی تعمیم یافته سولو، به منظور تعیین واکنش نرخ رشد اقتصادی نسبت به مخارج توریسم و دیگر منابع سنتی رشد مانند سرمایه‌گذاری در سرمایه‌ی انسانی و فیزیکی، درجه‌ی باز بودن اقتصاد (که با نسبت مجموع واردات و صادرات به GDP اندازه‌گیری می‌شود)، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و مخارج مصرفی خانوارها از تابع تولید لگاریتمی زیر استفاده می‌شود (فایسا و همکاران، ۲۰۰۷):^۱

$$\begin{aligned} \text{LnPCGDP}_{it} = & \beta_0 + \beta_1 \text{LnTRP}_{it} + \beta_2 \text{LnGCF}_{it} + \beta_3 \text{LnEFI}_{it} + \beta_4 \text{LnSCH}_{it} \\ & + \beta_5 \text{LnFDI}_{it} + \beta_6 \text{LnTOT}_{it} + \beta_7 \text{LnHHC}_{it} + \varepsilon_{it} \end{aligned} \quad (2)$$

که در آن:

LnPCGDP_{it} : لگاریتم طبیعی GDP واقعی سرانه و LnTRP_{it} : لگاریتم طبیعی مخارج توریسم.^۲

LnGCF_i : لگاریتم طبیعی تشکیل سرمایه ثابت ناخالص که به صورت درصدی از GDP واقعی بوده و به عنوان سرمایه‌گذاری در سرمایه‌ی فیزیکی در نظر گرفته می‌شود. (لوکاس^۳ (۱۹۸۸)، بارو^۴ (۱۹۹۰)، گروسمن و هلپمن^۵ (۱۹۹۱)، بارو و مارتین^۶ (۱۹۹۲)، بنها و اسپیکل^۷ (۱۹۹۴)، بارو و لی^۸ (۱۹۹۴) و تمپل^۹ (۱۹۹۹)).

1- Fayissa. B, Tadasse. B, Nsiah.C, 2007.

۲- به‌طور کلی، مخارج توریسم از سوی سازمان جهانی جهانگردی این گونه تعریف می‌شود: «کل مخارج مصرفی دیدارکننده طی دیدار و اقامت وی در مقصد»

3- Lucas, 1988.

4- Barro, 1990.

5- Grossman and Helpman, 1991.

6- Barro and Sala.i. Martin, 1992 .

7- Benha and Speigel, 1994.

8- Barro and Lee, 1994.

9- Temple, 1999.

$Ln\ EFi_t$: شاخص آزادی اقتصادی، اون^۱ (۱۹۸۷) و سن^۲ (۱۹۹۹) بیان می‌کنند که که آزادی (اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و امنیت) زمینه‌ساز تسریع نرخ رشد اقتصادی کشورهای مختلف جهان است و موجب می‌شود فضای اقتصادی برای آغاز کارهای مختلف و ادامه آن مناسب‌تر باشد. از طرف دیگر نیز بالاترین سرانه تولید ناخالص داخلی در کشورهایی وجود دارد که اقتصاد آزادتری دارند. طبق آمار بنیاد هریتیج^۳ (2005)، در تعیین این شاخص ده فاکتور مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند که عبارتند از آزادی تجاری، آزادی مشاغل، آزادی مالی، بزرگی دولت، آزادی پولی، آزادی سرمایه‌گذاری، آزادی نظام مالی، حقوق دارایی‌ها، عدم فساد اقتصادی و در نهایت آزادی بازار کار.^۴

$LnSCH_i$: لگاریتم میزان ثبت نام افراد در دوره‌های راهنمایی و دبیرستان که به عنوان جانشینی^۵ جهت اندازه‌گیری سرمایه‌گذاری در سرمایه‌ی انسانی استفاده می‌شود. می‌شود.

$LnFDI_{it}$: لگاریتم سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی جهت به دست آوردن تأثیر منابع خارجی سرمایه‌گذاری بر روی رشد اقتصادی.

$LnTOT_{it}$: لگاریتم رابطه‌ی مبادله^۶ برای هر کشور است که از طریق نسبت شاخص قیمت صادرات به واردات اندازه‌گیری می‌شود و به منظور تعیین تأثیر مبادله یا باز بودن اقتصاد بر روی رشد اقتصادی وارد معادله می‌شود.

HHC_{it} : مخارج مصرفی خانوار

1- Owen Edgar, 1987.

2- Sen. A.N, 1999.

3- Heritage Foundation, 2005.

۴- بر طبق این گزارش برای تعیین شاخص آزادی اقتصادی کشورهای مختلف جهان به هر یک از فاکتورها عددی بین صفر تا صد اختصاص داده می‌شود که هر چه به ۱۰۰ نزدیک‌تر باشد نشان‌دهنده‌ی بالاتر بودن میزان آزادی در آن بخش است. برآیند عددی که به این ده فاکتور تعلق می‌گیرد شاخص را ایجاد می‌کند که تحت عنوان شاخص آزادی اقتصادی هر ساله توسط بنیاد هریتیج ارائه می‌شود. بر طبق گزارش ارائه شده توسط بنیاد هریتیج کشورهایی که شاخص آزادی اقتصادی در آن‌ها بین ۸۰ تا ۱۰۰ است دارای آزادترین اقتصادهای دنیا هستند. کشورهایی که شاخص آن‌ها بین ۷۰ تا ۸۰ قرار دارد شاهد غالب بودن آزادی در بیشتر بخش‌های اقتصاد خود هستند. کشورهایی که شاخصی بین ۶۰ تا ۷۰ دارند آزادی اقتصادی متوسطی دارند، کشورهایی که شاخص آزادی اقتصادی آن‌ها بین ۵۰ تا ۶۰ است تقریباً غیرآزاد هستند و شاخص‌های کم‌تر از ۵۰ در این مطالعه در زمره اقتصادهای کاملاً غیرآزاد قرار گرفته است. بر طبق گزارش ارائه شده توسط بنیاد هریتیج از مجموع ۱۷۹ کشور جهان ۸۰ کشور شاهد رشد شاخص آزادی در عرض یک سال گذشته بودند و مابقی کشورها با کاهش شاخص آزادی اقتصادی مواجه شدند.

5- Proxy.

6- Term of trade.

انتظار بر اینست که رابطه‌ی بین رشد اقتصادی (سطح درآمد سرانه $(PCGDP_{it})$) با سرمایه فیزیکی، سرمایه‌ی انسانی و درجه‌ی باز بودن اقتصاد، مثبت باشد. تأثیر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (FDI_{it}) بر رشد اقتصادی نیز می‌تواند مثبت یا منفی باشد. اما تأثیر مخارج مصرفی خانوار (HHC_{it}) بر رشد اقتصادی مورد بحث می‌باشد. اقتصاددانان نئوکلاسیک (سولو^۱ (۱۹۵۶)، کوزنتس^۲ (۱۹۶۶) و تودارو^۳ (۲۰۰۵)) این چنین ادعا می‌کنند که، مخارج مصرفی بالاتر خانوارها منجر به کاهش پس انداز می‌شود، در نتیجه سرمایه‌گذاری کم‌تر شده و رشد اقتصادی نیز کاهش می‌یابد. از سوی دیگر میردال^۴ (۱۹۶۹) و رانیس^۵ (۲۰۰۴) بر این اعتقادند که سلامتی و آموزش خانوارها مولد رشد اقتصادی بالاتر است، لذا افزایش مخارج خانوارها در بهداشت، تغذیه و آموزش باعث ترقی و افزایش رشد اقتصادی خواهد شد. بنابر این همان طور که گفته شد تأثیر مخارج مصرفی خانوار (HHC_{it}) بر رشد اقتصادی به طور دقیق مشخص نمی‌باشد و جهت تعیین این رابطه بایستی به نتایج برآورد مدل تکیه نمود.

رابطه‌ی بین توریسم و رشد اقتصادی نیز یک رابطه کاملاً مشخص و تعریف شده نمی‌باشد. همان گونه که پالمر و ریرا^۶ (۲۰۰۳) بیان می‌کنند، رشد توریسم ممکن است منجر به افزایش رشد اقتصادی شده و یا برعکس ممکن است آن را کاهش دهد. به منظور تخمین پارامترها از روش برآورد Panel Data استفاده خواهیم نمود که به صورت زیر ارائه می‌شود:

$$Y_{it} = \delta_i + \Gamma_t + (X_{it})\Phi + \Psi_{it} \quad (3)$$

که:

Y_{it} : لگاریتم طبیعی سرانه GDP واقعی در کشور i در سال t
 X_{it} : بردار متغیرهای توضیحی (سرانه توریسم، سرمایه‌گذاری در سرمایه‌ی انسانی و سرمایه فیزیکی، درجه‌ی باز بودن اقتصاد، شاخص آزادی اقتصادی و مخارج مصرفی خانوار) برای کشورهای $m = 1, 2, \dots, m$ در زمان $t = 1, 2, \dots, T$
 Φ : یک بردار اسکالر (ماتریس تک عنصری) از پارامترهای $\beta_1, \dots, \beta_7$

1- Solow, 1956.
 2- Kuznets, 1966.
 3- Todaro, 2005.
 4- Myrdal. 1969.
 5- Ranis, 2004.
 6- Palmer, Riera, 2003.

Ψ_{it} : جزء اخلاص تصادفی می‌باشد که: $E(\Psi_{it}) = 0$, $Var(\Psi_{it}) = \sigma_{\varepsilon}^2$

Γ_t و δ_i : نیز به ترتیب نشان‌دهنده تأثیرات ویژه مقاطع و زمان می‌باشند.

براساس تأثیرات ویژه زمانی و مکانی (Γ_t و δ_i)، فرض‌های مختلف تخمین مدل بررسی می‌شوند و هر کدام که نتایج بهتری را ارائه کردند، جهت تفسیر انتخاب می‌شود.

با فرض اینکه اثرات ویژه مقطعی^۱، در بین مقاطع مورد مطالعه (کشورهای عضو کنفرانس اسلامی) ثابت و اثرات ویژه زمانی^۲ نیز وجود نداشته باشد ($\delta_i = \lambda_i$, $\Gamma_t = 0$)، آن‌گاه مدل (۳) با روش حداقل مربعات معمولی^۳ (OLS) تخمین زده خواهد شد. اگر فرض کنیم اثرات ویژه مقطعی ثابت ولی برابر نباشند ($\delta_i = \lambda_i$, $\Gamma_t = 0$)، در نتیجه تکنیک مورد نظر جهت تخمین مدل، روش اثرات ثابت می‌باشد و فرض سوم اینست که اثرات ویژه مقطعی ثابت نیستند ولی تصادفی هستند و اثرات ویژه زمانی نیز وجود ندارد

$E(w_i) = 0$, $Var(w_i) = \sigma_w^2$, $cov(\Psi_i, w_i) = 0$ و ($\delta_i = \lambda + w_i$, $\Gamma_t = 0$)

در این حالت، مدل (۳)، یک مدل اثرات تصادفی^۴ است که با استفاده از روش حداقل مربعات تعمیم یافته^۵ (GLS) برآورد می‌شود.

در بیش‌تر مدل‌ها و هم‌چنین مدل‌های رشد متغیرهای توضیحی مدل، یا دارای خاصیت درون‌زایی^۶ قوی هستند و یا مقدار متغیر وابسته مدل در دوره‌های قبل نیز بر آن تأثیر دارد و یا هر دو مورد در مدل وجود دارند. (ایجینو و همکاران، ۲۰۰۴). جهت رفع این مشکلات و تخمین این مدل‌ها آرانو و باند^۷ یک روش پویا ارائه کرده‌اند که به صورت زیر است:

$$X_{it-1} + \gamma' Z_{it} + v_i + \varepsilon_{it} \quad \Delta Y_{it-1} + \beta' \Delta Y_{it} = \alpha \Delta \quad (4)$$

که در آن:

ΔY_{it} : اولین تفاضل لگاریتم طبیعی رشد درآمد سرانه در کشور i در طول دوره t

Δ : تفاضل متغیر وابسته با تأخیر زمانی Y_{it-1} .

Δ : بردار متغیرهای تأخیری و متغیرهای درون‌زای تفاضلی X_{it-1} .

- 1- country specific effects.
- 2- time specific effects.
- 3- Ordinary Least Squares.
- 4- random-effects.
- 5- Generalized Least Squares.
- 6- Endogeny.
- 7- J. Eugenio-Martin, N. Morales, R. Scarpa, (2004).
- 2- Arellano-Bond estimation (1991).

Z_{it} : بردار متغیرهای درون‌زا و α, β, γ نیز نشان‌دهنده پارامترهای برآورد شده می‌باشند.

v_i, ε_{it} : فرض می‌شود که در همه زمان‌ها در کشور i مستقل هستند. عبارت v_i به اثرات ویژه مقطع i اشاره دارد که به طور مستقل و به طور یکسان در همه کشورها توزیع شده است. در حالی که ε_{it} جزء اخلاص تصادفی است و فرض می‌شود که به طور مستقل توزیع شده است. در این مطالعه جهت کنترل تورش بالقوه و هم‌چنین درون‌زایی متغیرها از تخمین زن گشتاورهای تعمیم یافته (GMM^1) به منظور بررسی تأثیر توربسم و سایر متغیرهای توضیحی بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی (OIC) استفاده می‌کنیم.

۵- برآورد مدل

تخمین و برآورد مدل را با تکیه بر مدل‌های پانل ایستا و استفاده از تخمین زن‌های اثرات ثابت و تصادفی شروع می‌کنیم. به منظور تخمین معادله‌ی (۲) ابتدا لازم است تا نوع روش تخمین جهت نوع خاص داده‌های ترکیبی - مقطعی تعیین شود. بنابراین، ابتدا برای تعیین وجود (یا عدم وجود) عرض از مبدأ جداگانه برای هر یک از کشورها از آماره‌ی F استفاده شد. با توجه به این که میزان آماره‌ی F محاسبه شده برابر با $8/97$ به دست آمد و از آماره‌ی F جدول بزرگ‌تر بود، لذا با سطح اطمینان بالای ۹۹ درصد فرضیه‌ی صفر آزمون مبنی بر استفاده از روش حداقل مربعات معمولی رد می‌شود و در نتیجه رگرسیون مقید^۲ (روش حداقل مربعات معمولی) دارای اعتبار نمی‌باشد و باید عرض از مبدأهای مختلفی (روش اثرات ثابت یا اثرات تصادفی) را در مدل لحاظ نمود. سپس برای آزمون این که مدل با بهره‌گیری از روش اثرات ثابت یا اثرات تصادفی برآورد گردد، از آزمون هاسمن^۳ استفاده شد. انجام این آزمون با استفاده از نرم افزار Eviews6 انجام گرفت. آماره‌ی χ^2 به دست آمده از انجام محاسبات برای این رگرسیون برابر با $9/65$ و چون از مقدار آماره‌ی χ^2 جدول بزرگ‌تر است، فرضیه صفر مبنی بر استفاده از روش اثرات تصادفی با احتمال بیش از ۹۹ درصد رد می‌شود. لذا روش اثرات ثابت برای تخمین مدل تأیید شد که نتایج مربوط به هر دو روش در جدول (۲) ارائه شده است.

1- Generalized Method of Moments

2- Restricted Regression.

3- Has man test, 1980.

نتایج به دست آمده از برآورد هر دو مدل منطبق با تئوری‌های موجود بوده و متغیر وابسته GDP سرانه (PCGDP_{it}) دارای روابط مورد انتظار با تمامی متغیرهای توضیحی می‌باشد. به عبارت دیگر در هر دو مدل، متغیرهای مستقل ارائه شده به عنوان منبع رشد بوده و با علامت‌های مورد انتظار، با رشد اقتصادی سازگاری دارند. از آن جایی که در این مطالعه مدل به صورت لگاریتمی تخمین زده شده است، همه ضرایب به دست آمده بیانگر کشش متغیرهای توضیحی مدل نسبت به رشد اقتصادی می‌باشند.

جدول ۲- برآورد تأثیر توریسم بر رشد اقتصادی به روش اثرات ثابت و تصادفی

تخمین مدل به روش اثرات ثابت		تخمین مدل به روش اثرات ثابت		متغیرها
آماره ی t	ضرایب	آماره ی t	ضرایب	
۴/۳۲	***.۰/۰۴۵۶	۰/۰۰۷۵	***.۰/۰۴۶۷	TRP
۱/۸۲	*.۰/۰۳۱۳	۱/۸۷	*.۰/۰۲۲۶	GCF
-۲/۰۲	**-.۰/۰۸۹	-۱/۷۰	*-.۰/۰۹۱	EFI
۴/۲۳	***.۰/۰۴۵۹	۴/۰۵۷	***.۰/۰۵۵۷	SCH
-۰/۵۷۸	-۰/۰۳۱۴	۱/۰۱۱	۰/۰۰۲۴۴	FDI
۰/۹۵۳	۰/۰۱۴۲	۱/۴۵	۰/۰۱۵۱	TOT
۸/۵۰	***.۰/۳۱۷	۹/۶۰	***.۰/۳۰۶	HHC
۱/۲۲	۰/۸۰۲	۱/۱۱	۰/۸۵۶	ضریب ثابت
			۰/۵۵	R ²
* نشاندهنده معنی داری در سطح اطمینان ۹۰ درصد، ** سطح اطمینان ۹۵ درصد و *** سطح اطمینان ۹۹ درصد می‌باشد.				

منبع: محاسبات تحقیق

نتایج نتایج به دست آمده از تخمین مدل دلالت بر این دارد که، توریسم (TRP) یک اثر مثبت و از نظر آماری معنی دار بر GDP سرانه در کشورهای اسلامی دارد. طبق این برآورد، ۱۰ درصد افزایش در مخارج توریسم منجر به افزایش ۰/۴ درصدی در متوسط درآمد سرانه کشورهای عضو کنفرانس اسلامی خواهد شد.

هم چنین ۱۰ درصد افزایش سرمایه‌گذاری در سرمایه‌ی انسانی (SCH) از طریق افزایش در ثبت نام در مقاطع راهنمایی و دبیرستان، GDP سرانه را ۰/۵ درصد افزایش خواهد داد که این نتیجه مطابق با یافته‌های بارو (۱۹۹۰)، سینکلار (۱۹۹۸)، تمپل

1- Barro, 1990.

2- Sinclair, 1998.

(۱۹۹۹)^۱، دریتساکیس (۲۰۰۴)^۲ و دورباری (۲۰۰۴)^۳ می‌باشد. طبق نتایج به دست آمده، سرمایه‌گذاری در سرمایه فیزیکی (GCF) که از طریق سرمایه ثابت ناخالص به عنوان درصدی از GDP محاسبه می‌شود و نیز مخارج مصرفی سرانه خانوار (HHC) یک تأثیر مثبت و معنی دار بر روی GDP سرانه واقعی یا همان رشد اقتصادی کشورهای مورد مطالعه دارند. در برآورد انجام شده مشاهده می‌شود که ۱۰ درصد افزایش در مخارج مصرفی سرانه خانوارها منجر به ۲/۰۶ درصد افزایش در GDP سرانه خواهد شد که بیانگر تأثیر نسبتاً زیاد این متغیر بر رشد اقتصادی در کشورهای مورد مطالعه می‌باشد.

سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (FDI) و رابطه مبادله (TOT) نیز یک رابطه‌ی مثبت با نرخ رشد GDP واقعی دارند، اما این رابطه از نظر آماری در سطح بالایی معنی دار نمی‌باشد. از طرف دیگر شاخص آزادی اقتصادی (EFI) که به منظور مشخص نمودن تأثیر آزادی اقتصادی و سیاسی بر روی رشد وارد مدل شده است نشان می‌دهد که حکمرانی بد^۴ یک تنگنای مهم در رشد اقتصادی کشورهای عضو کنفرانس اسلامی است.

مطابق با نتایج به دست آمده توسط سن (۱۹۹۰)^۵ و اون (۱۹۸۷)^۶ یافته‌های این تحقیق نیز نشان می‌دهد که یک درصد بهبود در آزادی اقتصادی (کاهش شاخص آزادی اقتصادی)، موجب بهبود ۰/۰۹ درصدی در رشد GDP سرانه کشورهای در حال توسعه عضو کنفرانس اسلامی خواهد شد.

علاوه بر تخمین مدل با استفاده از تخمین زنده‌های اثرات ثابت و تصادفی، مدل تجربی مخارج توریسم و رشد اقتصادی در این تحقیق با استفاده از برآوردگر گشتاورهای تعمیم یافته (GMM) و با تکیه بر مدل‌های پانل پویا نیز تخمین زده شد. تخمین زن GMM در مطالعات تجربی اخیر مخصوصاً مطالعات اقتصاد کلان و مالی به طور وسیعی مورد استفاده قرار گرفته است. استفاده از این روش جهت تخمین مدل مزیت‌های فراوانی دارد. برای مثال بک، لوین و لویاز^۷، استفاده از این تخمین زن را

1- Temple, 1999.
2- Dritsakis, 2004.
3- Durbarry, 2004.
4- poor governance.
5- Sen, 1990.
6- Owen, 1987.
7- Beck, Levine and Loayza(2000).

جهت برطرف کردن واریانس داده‌های سری زمانی بسیار مناسب می‌دادند. تخمین زن GMM با محاسبه تأثیرات ویژه فردی^۱ مشاهده نشده در مدل (که به صورت وارد کردن متغیر وابسته با وقفه به عنوان یک متغیر توضیحی در مدل انجام می‌شود)، کنترل بهتری بر درون‌زایی کل متغیرهای توضیحی مدل فراهم می‌کنند. نتایج برآورد تأثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی با استفاده از برآوردگر گشتاورهای تعمیم یافته (GMM) در جدول (۳) ارائه شده است.

جدول ۳- برآورد تأثیر توریسم بر رشد اقتصادی به روش گشتاورهای تعمیم یافته (GMM)

متغیرها	ضرایب	آماره‌ی t
PCGDP(-1)	۰/۴۵۳	۳/۹۵
TRP	۰/۰۱۳۷	۴/۵۶
GCF	۰/۰۱۸۰	۱/۹۵
EFI	-۰/۰۶۰۵	-۱/۲۳
SCH	۰/۰۱۲۶	۱/۹۰
FDI	۰/۰۰۱۱	۱/۱۱
TOT	۰/۰۱۲	۰/۸۹
HHC	۰/۱۰۱	۳/۳۹
ضریب ثابت	۰/۰۰۵۱	۰/۸۰۲
Wald test statistic	۱۸۵/۵۶	
Sargan test statistic	۴۶/۰۸	

منبع: محاسبات تحقیق

همان‌طور که در جدول بالا مشاهده می‌شود، تمام متغیرهای برآورد شده از علامت‌های سازگار با تئوری برخوردار هستند. بر اساس نتایج آزمون والد که از توزیع χ^2 با درجات آزادی معادل، تعداد متغیرهای توضیحی منهای جزء ثابت برخوردار است، فرضیه‌ی صفر مبنی بر صفر بودن تمام ضرایب در سطح معنی‌داری ۱ درصد رد می‌شود. در نتیجه اعتبار ضرایب برآوردی تأیید می‌شود. آماره‌ی آزمون سارگان نیز که از توزیع χ^2 با درجات آزادی برابر با تعداد محدودیت‌های بیش از حد مشخص^۲ برخوردار است،

1- Individual Specific Effects.
2- Over-identifying restrictions.

آزمون صفر مبنی بر همبسته بودن پسماندها با متغیرهای ابزاری را رد می‌کند. در نتیجه اعتبار نتایج جهت تفسیر تأیید می‌شوند.

براساس نتایج این مدل نیز آشکار است که متغیر تأخیری^۱ GDP سرانه (PCGDP) و تغییر در مخارج توریسم (TRP) یک تأثیر مثبت و معنی دار بر رشد درآمد سرانه کشورهای عضو کنفرانس اسلامی (OIC) دارند. ۱۰ درصد افزایش در مخارج توریسم کشورهای مورد مطالعه منجر به افزایش ۰/۱۳ درصدی در GDP سرانه این کشورها خواهد شد. هم‌چنین طبق نتایج به دست آمده تأثیر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، رابطه مبادله و درجه‌ی آزادی اقتصادی بر رشد، مثبت بوده ولی از نظر آماری معنی دار نیستند. اما تأثیر متغیرهای سرمایه‌گذاری در سرمایه مادی و انسانی و هم‌چنین مخارج مصرفی سرانه خانوار بر رشد اقتصادی کشورهای اسلامی مثبت و معنی دار می‌باشند.

۶- نتیجه‌گیری و پیشنهادات

هدف اصلی این مطالعه بررسی تأثیر توریسم بین المللی بر روی رشد و توسعه‌ی اقتصادی کشورهای عضو کنفرانس اسلامی می‌باشد. نتایج نشان می‌دهد که مخارج توریسم تأثیر مثبتی بر رشد اقتصادی این کشورها دارد. یافته‌های حاصل از برآورد مدل بیانگر این است که افزایش در مخارج توریسم در این کشورها منجر به افزایش در GDP سرانه خواهد شد.

در مجموع نتایج به دست آمده نشان می‌دهند که منابع متداول رشد از جمله سرمایه‌گذاری در سرمایه مادی و انسانی و نیز مخارج مصرفی خانوار می‌توانند منجر به افزایش رشد اقتصادی در این کشورها شوند. کشورهای اسلامی نه تنها از طریق منابع متداول رشد (از جمله سرمایه‌گذاری در سرمایه مادی و انسانی، مبادله، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و ...)، بلکه از طریق بهبود در صنعت توریسم نیز می‌توانند اقتصاد خود را توسعه داده و به نرخ‌های بالاتری از رشد دست یابند.

با توجه به نتایج حاصل از این مطالعه افزایش سرمایه‌گذاری در توریسم و توجه و اهتمام بیش‌تر به جاذبه‌های گردشگری در این کشورها جهت افزایش بیش‌تر رشد اقتصادی توصیه می‌شود. به دلیل مزیت‌هایی که صنعت گردشگری در زمینه فرهنگی و اقتصادی برای جوامع دارد، سرمایه‌گذاری در این بخش می‌تواند فرصتی برای کشورهای اسلامی و ملل مسلمان برای نزدیکی به یکدیگر از یکسو و رشد اقتصادی آن‌ها از سوی

1- lagged.

دیگر باشد. کشورهای اسلامی دارای پتانسیل‌های قابل توجهی در زمینه جذب گردشگر هستند. ذخایر تاریخی و گنجینه‌های فرهنگی - مذهبی در نقاط مختلف سرزمین‌های اسلامی، به عنوان یک مزیت برای جذب گردشگر به شمار می‌روند.

تبیین استراتژی مبتنی بر ارتباطات به جای هماهنگی ساختاری بین نهادهای فرهنگی، اقتصادی و امنیتی، به کارگیری دیپلماسی عمومی برای معرفی جاذبه‌های توریستی کشورهای اسلامی، ایجاد اجلاس‌های منطقه‌ای و بین‌المللی برای توریسم و رفع مشکلات آن به ویژه در سطح سازمان کنفرانس اسلامی، پیگیری مصوبات و قطعنامه‌های سازمان کنفرانس اسلامی درباره توریسم و عملیاتی کردن آن‌ها، تأسیس سازمان گردشگری کشورهای اسلامی برای سازماندهی و برنامه‌ریزی و هدایت امور توسعه‌ی توریسم مذهبی در کشورهای عضو، ارائه تسهیلات و ویزای سریع به گردشگران کشورهای اسلامی و غیره از راهکارهای مناسب جهت توسعه‌ی گردشگری در این کشورها می‌تواند باشد.

فهرست منابع

- ۱- رنجبریان، بهرام و زاهدی محمد، (۱۳۷۹)، "شناخت گردشگری"، نشر چهارباغ.
- ۲- طیبی، سید کمیل، جباری، امیر و بابکی، روح اله، (۱۳۸۷)، "بررسی رابطه‌ی علی بین گردشگری و رشد اقتصادی"، دانش و توسعه، سال پانزدهم، شماره ۲۴.
- 3- Arellano, M. and S. Bond, (1991), "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations," *Review of Economic Studies*, 58, 277-297.
- 4- Arellano, M. and S. Bond, (2002), *Panel Data Estimation using DPD*, Oxford, Nuffield College
- 5- Balaguer, J and Cantavella-Jorda, M, (2002), "Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case", *Applied Economics* 34, pp. 877-884.
- 6- Barro, R.J., (1990), "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth," *Journal of Political Economy*, 98:S103-25.
- 7- Barro, R. J. and X. Sala-i-Martin, (1992), "Convergence," *Journal of Political Economy*, 110: 223-251.
- 8- Barro, R.J. and X. Sala-i-Martin, (1992), "Public Finance in Models of Economic Growth," *Review of Economic Studies*, 54:646-61.
- 9- Behabib, J. and M. Spiegel, (1994), "The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Country Cross-Data," *Journal Monetary Economics*, 34:143-173.

- 10- Bichaka. F and Christian N, The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa, department of economics and finance working paper series, (August 2007).
- 11- Brida. Juan Gabriel, Edgar. J. Sanchez Carrera and W.Adrian Risso, (2008), "Tourism's Impact on Long-Run Mexican Economic Growth", Economic Bulletin, Vol. 3, No.21 pp. 1-8.
- 12- Chiang Lee. Chien and Chang. Chun Ping, (2008), " Tourism development and economic growth: A closer look at panels", Tourism Management, Volume 29, Issue 1, Pages 180-192
- 13- Dritsakis, Nikolas, (2004), "Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece" Tourism Economics, 10 (3), (September 2004):305-316.
- 14- Grossman, Gene M. and Elhanan Helpman, (1991), Innovation and Growth in the Global Economy, MIT Press, Cambridge, MA.
- 15- Hans Berger, (2005), "Iran mit Abstecher Turkmenistan" Reise Handbuch"
- 16- Heritage Foundation, (2005), Index of Economic Freedom (available at <http://www.heritage.org/research/features/index/scores.cfm>.)
- 17- J. Eugenio-Martin, N. Morales, R. Scarpa, (2004), "Tourism and economic growth in Latin American Countries: A panel data approach", Milan, Italy, Fondazione Eni Enrico Mattei Nota di Lavoro, No. 26.
- 18- Kuznets, S, (1966), Modern Economic Growth (New Haven, CT: Yale University Press).
- 19- Lucas, R.E. Jr, (1988), "On the Mechanics of Economic Growth," Journal of Monetary Economics, (22):3-42.
- 20- Marin. D, (1992), " Is The Export-Led Hypothesis Valid for Industrializae Countries?", Review of Economics and Statistics, 74:678-688.
- 21- Myrdal, G, (1968), Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations, New York, Pantheon Books.
- 22- Oh. Chi-Ok, (2005), "The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy", Tourism Management 26, pp. 39-44.
- 23- Owen Edgar, (1987), "The Future of Freedom in the Developing World", Pergamon Press.
- 24- Rahbari, Mehdi, (2005), "Tourism & Sustainable Development, Symposium on the Role of Tourism in Development of Mazandaran Province", Resanesh Publications, Tehran, Iran.

- 25- Ranis, G, (2004), Human Development and Economic Growth, Economic Growth Center, Yale University, Center Discussion Paper, NO. 887.
- 26- Sen. A.N, (1999), "Development as Freedom", New York: Alfred A. Knopf.
- 27- Sen, A.N, (1999), Development as Freedom, New York: Alfred A. Knopf.
- 28- Solow, R, (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth," Quarterly Journal of Economics, 70:65-94.
- 29- Todaro, M, (2005), Economic Development, 9th Edition, Addison-Wesley Publishers.
- 30- Wan-Chen Po and Bwo-Nung Huang, (2008), "Tourism, development and economic growth—a nonlinear approach", Physica A: Statistical Mechanics and its Applications, Volume 387, Issue 22, Pages 5535-5542.

Archive of SID